

A birtokos jelzői mellékmondatos szerkezetek a középmagyar korban

1. B e v e z e t é s. – Az alábbi tanulmány „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-nak a Nyelvtudományi Intézetben készülő, középmagyar kori kötetébe szánt fejezet. Ennek megfelelően a korábbi történeti mondattani kutatásokhoz kapcsolódó csoportmunkálat céljait tartja szem előtt, hiszen a kötet az eddig megjelenteknek, elsősorban is a legutóbbinak (BENKŐ főszerk. – RÁCZ szerk. 1995.) a folytatása kíván lenni.

A) Az anyag és feldolgozása. – Az időkor a XVI. század első harmadától 1772-ig tart. A vizsgálat törzsanyagát 600 ezer (századonként 200-200 ezer) betűhelynyi szöveg képezi, amely széleskörűen reprezentálja a korszak nyelvi rétegeit, műfajait. A törzsanyag a korpusz statisztikai vizsgálat alá veendő, tehát hiánytalanul feltérképezendő részét képezi; a teljes alapanyag azonban – amely a törzsanyag fölötti részben szabadon választható szövegekből áll – legalább 3 millió betűhely nagyságú, és tallózó adatgyűjtésre szolgál. (A források felsorolása: <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/abrendeskkforras.pdf> és <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/index.html>; a máshonnan való adatok származási helyét az adatok után megadom.) A fejezetek egyrészt a nyelvi jelenségek adott korabeli állományát igyekeznek mind teljesebben feltérképezni, azzal a céllal, hogy a különböző korszakokról készült szinkrón metaszetek – a diakrón megközelítés számára – egymásra vetíthetők legyenek. (A nyelvtörténeti elemzés ezen megközelítéséről l. pl. BENKŐ 1980: 16, 22–3 és passim, UŐ 1988: 27–30 és passim). Másrészt, amennyiben az anyag ezt lehetővé teszi, a fejezetek nemcsak a korszakok közötti változásokat vizsgálják, hanem az adott időszakon belül megfigyelhető mikrodiakronikus elmozdulásokat is elemzik. (A jelen tanulmány kései ómagyar kori előzményfejezete: DÖMÖTÖR 1995: 683–6.)

B) A birtokos jelzői mellékmondatos szerkezetek állománya. – A szerkezet az összetett mondatok ritkább típusai közé tartozik. A középmagyar kori törzsanyag is csak igen kisszámú példát tartalmaz (összesen 25-öt), ami statisztikai megállapítások megtételére messze nem elégséges. Az adatok (kategóriánként itt be nem mutató) száma így pusztán a más korszakok törzsanyagával való összevetetőség érdekében bírhat jelentőséggel; érvényes gyakorisági megállapítások csak a teljes adatgyűjtemény alapján tehetők (l. lentebb).

A birtokos jelzői mellékmondatok két fő típusa közül – HADROVICS 1969. terminológiáját alkalmazva – a részleges tartalomadó mellékmondatok a gyakoribbak, míg a lényegi tartalomadás az alaptagoknak csak szűkebb köréhez kapcsolódik.

2. A részleges tartalomadó (vonatkozó kötőszós) birtokos jelzői mellékmondatok. – Korlátozó jelentésűek, és túlnyomó többségükben valamely személyt jegyeznek birtokosként: „*Kiben nagy rettegés, nagy sok gondolkodás, rövid annak öröme*” (Eur. 412); „*halgassuk és kövessük annak tanácsát, ki felálván a piacon, erős ígérettel köté magát*” (Pázm. 231); „*a' kinek szekere farkán ülsz, annak nótáját halgatod*” (Act. 373).

A nem személyt jelölő birtokos csak ritkán lépi túl a jelző–jelzett szó szintagmát, és nyer mellékmondatos kifejtést, például; „*a3 Eledel a3 mý Teftwnknek verewe változýk, es mýndên rezeben hafonlowa lezên a3 Tagokhoz (...), a3oknak helyeben mênwen a3 melyék ýmmar onneth el o3lottanak*” (OrvK. 603); „*Az kit peniglen anak elotte el uot v Nġa [ti. bort] anak famat mý nem tugiuk*” (1585: MNy. 56: 391); „*ideie vagyon az ültetefnec, ideie annac ki ßagatáfánac az mi ültettetet*” (KárÓT. 1: 624b). A nem személyt jelölő szerkezetek között tipikusnak mutatkoznak a 'valaminek a leválaszthatatlan része', 'valaminek a hányada' jelentésű alaptag–mellékmondat kapcsolatok. Az ezekben szereplő utalószó–mellékmondat szerkezet vonzata az alaptagnak: „*az mit panazolkodafképpen Vrafagtok eleott egy nehanyzor mondottunk, (...) annak kezdetý es býzonios Jelenfíge Immar nýlwan*

wagion” (1581: MNy. 49: 211); „*valamit adándaß énnékem, annac tizedét néked adom*” (KárÓT. 1: 25b); „*A’ mi pedig meg-marad a’ fedél kárpitiból (...), a’ felével föld-be a’ hajlék hátúlyát*” (Káldi 73).

A szerkezetek jellegzetessége a tartalomadás szempontjából, hogy a mellékmondatok nem az alaptaghoz kapcsolnak vonatkozó tartalmat, hanem a birtokost megjelölő, de a szerkezetben nem szereplő tartalmas szóhoz; l. néhány példát a fenti adatok közül: *rövid annak* [ti. az embernek ~ személynek stb.] *az öröme*; *azoknak* [ti. a tagoknak] *helyében menvén*; *annak* [ti. a bornak] *számát mi nem tudjuk*; *ideje annak* [ti. a növénynek a] *kiszaggatásának*; *annak* [ti. a ténynek, dolognak stb. a] *kezdeté*; stb.

A birtokos jelzői mellékmondatos szerkezet szinonimája mindenekelőtt a birtokos jelző + jelzett szó. Bibliafordítási párhuzamokban rendszeresen tetten érhető a kétféle megoldás. Károlyi például jellemzően mellékmondatral, míg Káldi – a latint szorosabban követve – szószervezettel (melléknévi igenévvel) fordít: „*hallya vala Bauát annac az ki vele ból vala*” (KárÓT. 1: 125b) ~ „*hallya-vala a’ néki szőlónak szavát*” (Káldi 123) : *audiebat vocem loquentis ad se*; „*bę mégyen (...)* *annac házába a’ ki hamiflan eskeþic*” (KárÓT. 2: 209b) ~ „*bé-mégyen (...)* *az én nevemre hamifsan-esküvőnek házába*” (Káldi 840) : *et veniet (...)* *ad domum iurantis in nomine meo mendaciter*; „*Es látéc annac iob keze felől az ki az þekben ül vala egy könyvet*” (KárÚT. 224b) ~ „*Es látéc a’ királyi-székben ülőnek jobb-kezeben, egy (...)* *könyvet*” (Káldi 1130) : *Et vidi in dextera sedentis supra thronum librum*.

Rokon formák továbbá azok is, amelyekben a birtokos jelzői mellékmondatos szerkezet utalószava helyén személyes névmás vagy főnév áll; például: „*sőt el-is kezd romlani annak méltósága, a’ kit az egész Áfia, és e’ világ tisztel*” (Káldi 1031) ~ „*és az ő méltósága mindenéftől el veþben, kit az egész Áfia és ez világ tisztel*” (KárÚT. 124a) ~ „*az Dianának felighes volta es el vëþ, kit eghifþ Áfia es ez világ tisztel*” (SÚT. 1: 193b).

A) A z a l a p t a g . – Leggyakrabban elvont jelentésjegyű szó. Nagy részük főnév; például: „*miert erőltecz annak szerelmere az kj illien igen giüleli szegin feiemeth*” (BKom. 74); „*égessemeg az óltáron annak emlekezetire a’ ki be-mutatta*” (Káldi 90); „*meg szentellye, halálának áldozattyát, annak érdemével. aki ma meg holt. érettünk*” (TörLev. 202). Kiemelkedően gyakori – elsősorban a szépirodalomban – az *annak neve, aki...* szerkezete: „*az ki rayta ül vala annak halál neue*” (SÚT. 2: 141b–142a); „*Hogy szent nevét hallja annak, ki ő langja*” (Bal. 155); „*Nem tudom (...)* *nevezni nevét, Annak az ki égben hadta Istenfégt*” (Szig. II3b). Az elvont jelentésű szavak kisebb része főnévi szerepet betöltő melléknév, törtszámnév vagy határozatlan névmás (*egyik, másik*); ezek partitív jelentésű (s így jelentésükben kötött) mondat szerkezetek alaptagjaiként állnak: „*Bizon az ennekem eþemben nem iut mind, de az naggyat a mi eþemben iut, (...)* *meg mondom*” (ComBal. B4b); „*valamit adándaß énnékem, annac tizedét néked adom*” (KárÓT. 1: 25b); „*szizuet forditya hozam meg fzerelemben Vidam Iulianak ki egyké annak kiknek hozaiok [házájuk] a Menj*” (http://irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/balassac/vers_55.htm).

A konkrét jelentésjegyű egyedi köznevek is többnyire elvont – metaforikus vagy metonimikus – használatukban kapnak birtokos jelzői mellékmondatot: „*tizta pedig (annac ita,) kinec az ő czelekedete igaz*” (KárÓT. 1: 615a); „*Ments ki az ha-*

misnak kezéből, És annak *markából*, Azki él csalárdól” (Szenci, <http://mek.niif.hu/01000/01078/01078.htm>); „azoknak *kezénél* maradot, a kiktül percipáltatott” (RádLev. 2: 483). A szépirodalomban, azon belül is elsősorban a lírában feltűnően kedvelt az *annak szíve*, *aki* szerkezet, amely az ’az (az ember), aki’, ’annak személy(iség)e, aki’, ’annak érzelmei, aki’ jelentés metonimikus megfogalmazása: „Az ki vizen marad annak *fzítve* örül, Az ki előben van annak kétfélgben hűl” (Szig. L11b); „Aki oka búmnak, gyakor siralmomnak, Fordítsad annak *szívét* Hozzád” (Petróczy, <http://www.mek.oszk.hu/01000/01015/01015.htm>); „Ki itt hizelkedik, Ottan incselkedik, *Szive* annak álnokság!” (AmadéL., <http://www.mek.oszk.hu/00500/00590/00590.htm>).

Közvetlen – nem metaforikus vagy metonimikus – jelentésükben a konkrét jelentésjegyű szókat csak elvéve bővítvi birtokos jelzői mellékmondat; például: „Ki eßt nem fogadgya annak *feye effec*” (TKr. n4a); „az kinek arpaia nem uolt *buzaiat* hortak” (1584: MNy. 55: 545) „a’kit ezek-közzül válafztok, annak *vezfzeje* ki-bimbózik” (Káldi 132).

B) A z u t a l ó s z ó . – A főmondatok túlnyomó többségükben tartalmaznak utalószt. A kései ómagyar kori anyagon is megfigyelhető volt, hogy a szerkeztípusban – a legtöbb alárendelő mondatkapcsolathoz viszonyítva – gyakori az utalószt. Nemcsak a törzsanyag néhány példája, hanem tízszer nagyobb adatmennyiség is mutatja: az ómagyarhoz képest megnövekedett az utalószt szerkezetek aránya. A típus utalósztigénye azzal a bevezetó részben említett tulajdonságával függhet össze, hogy a mellékmondat nem az alaptaghoz kapcsol vonatkozó tartalmat, hanem a birtokost megjelöló, de a szerkezetben nem szerepló tartalmas szóhoz; ezt pedig a *-nak/-nek* raggal ellátott utalószt tudja reprezentálni.

Az utalószt szinte kizárólag az *annak* (*azoknak*): „es *annak* az ki rayta űl vala, egg mirtik vala keziben” (SÚT. 2: 141b); „Ki magában bízik És méreggel hízik, Méreg *annak* jutalma” (AmadéL., <http://www.mek.oszk.hu/00500/00590/00590.htm>); „Ki veti a3 folio vizeket puftafagra (...) *a3oknac* gonofagaert kic raita lako3nac” (SzékZs. 113b–114a). Egészen kivételes akár a szituációra közvetlenebbül utaló magas hangrendű forma, akár az egyszerű rámutatástól eltéró szerepű alak, akár más utalószt használata; például: „De azerth *ennek* okaýth a3 mytwtl a3 Seb eýtth, megh kel ertený” (OrvK. 562); illetve: „O bolondok ees kefedelmes ßiuók *mind a3oknak* hitelere ah kit ah Profetak mondottanak” (Ozor. B1b); illetve: „A3 rothadafnak penygh kezdetý vagýon (...) Saros Tooknak, Allo Tooknak, Barlangoknak, es egýeb *affeleknek* kýk megh dýgleltettenek, (...) a3 Egben fel paralkodafatul” (OrvK. 508); „szívem *olyannak* rabja, ki prédának, Adta bú veszélyének” (Petróczy, <http://www.mek.oszk.hu/01000/01015/01015.htm>). Az utalósztóhiány mind a háromféle mondatrendben megfigyelhető: „mondd meg nevét, kit mint idvösségét, bús lelkem úgy kívanna!” (1594 e.: Bal. 154); „a kinek keveseb okosága vagyon, hévebben kifor száján az ártalmas szó” (Pázm. 225); „de az naggyat ami eßemben iut, (...) meg mondom” (ComB. B4b).

C) A k ö t ö s z ó . – A tárgyalt szerkeztípust a vonatkozó névmási kötöszók jellemzik. (A vonatkozó határozószói kötöszók – amelyek a *két hete annak*, *amikor...* típusú mondatokban jelentkeznek a *két hete annak*, *hogy...* féle szerkezetek változataként – a lényegi tartalomadó mellékmondatokhoz tartoznak.)

1. A vonatkozó névmási kötőszók a l l o m á n y á b a n a *ki* ~ *aki* ~ *valaki*, a *mi* ~ *ami* ~ *valami* és a *mely* ~ *amely* ~ *valamely* is szerepelnek. Törzsanyagbeli megoszlásuk nem mutatja az adatok szélesebb körére jellemző arányokat; tízszeres adatmennyiség a következő kerekített százaléktételeket adja: *ki* típus: 82%, *mi* típus: 10%, *mely* típus: 8%.

A *ki* típusúak mindenekelőtt amiatt vannak elsősorban többségben, mert a birtokos legtöbbször személy: „Az *kit* akar Isten földet meg büntetni Annac eBet βokta előβer el venni” (TKr. F4b); „añak f zavát pedig *a'ki* velem f zóll vala nem hallák” (Káldi 1034); „Eddig éltünk vitézek tífzteségéjért Annak *ki* kórósztt fán holt f zabadfágunkért” (Szig. Nn3b). Ugyanakkor előfordul – főként a XVI. században –, hogy nem személyi birtokos esetén is a *ki* típus szerepel: „Az rothadafnak penýgh kezdetý vagyon (...) Saros Tooknak, Allo Tooknak, Barlangoknak, es egýeb affeleknek *kýk* megh dęgleltetenek, (...) a3 Egben fel paralkodafatul” (OrvK. 508); „Az *kit* peniglen anak elotte el uot ý Nęa [ti. bort] anak famat mý nem tugiuk” (1585: MNy. 56: 391).

Amennyiben nem személy a birtokos, a kötőszó többnyire a *mi* és a *mely* típusúak valamelyik formája: „az *mit* panazolkodalképpen Vraflagtok eleott egý nehanyzor mondottunk, (...) annak kezdetý es býzonios Jelenlige Immar nýlwan wagion” (1581: MNy. 49: 211); „Az *melly* tetczik, úgy szectz azoknak szépében” (Gyöngy. 153). Függetlenül a [+/- személy] jelentésjegytől mindig az (*a*)*mely* kötőszó szerepel azokban a szerkezetekben, amelyekben az elől álló mellékmondatba beleszővődik a birtokost megnevező szó, a kötőszó jelzett szavaként. A szerkezet például nehézkesen magyarra tehető latin mondatok egyik fordítási megoldásaként tűnik fel: „Az *melly* wralkodó az hamiffágnac beβédire halgat, annac minden βólgai latroc” (KárÓT. 1: 620b): Princeps, qui libenter audit verba mendacii, omnes ministros habet impios; „Az *melly* király hiwfégefes itéli az βegényeket, annac βeki mind őrocké meg marad” (KárÓT. 1: 620b): Rex, qui iudicat in veritate pauperes, thronus eius in aeternum firmabitur; „A' *mely* fzív tudgya lelkének keferúségét, annak őromében nem egyeledik az idegen” (Káldi 571): Cor, quod novit amaritudinem animae suae, in gaudio eius non miscebitur. (A *ki* ~ *mi* ~ *mely* használatának differenciálódásáról bővebben: a vonatkozó mellékmondatok körében: DÖMÖTÖR 2003: 451–3, a minőségjelzői mellékmondatok körében: DÖMÖTÖR 2008: 41–5.)

2. A vonatkozó névmási kötőszók e l ő t a g o s s á g a szempontjából figyelemre méltó tény, hogy a birtokos jelzői mellékmondatokban már a XVI. században túlsúlyban vannak az *a(z)*-előtagos formák az előtag nélküliekkel szemben. A XVII–XVIII. században szinte már ritkaságnak számít az előtag nélküli változat. A törzsanyagból származó adatok tízszeresét megvizsgálva a következő kerekített arányokat kapjuk: előtagos változatok: 69%, előtag nélküliek: 31%. Az előtagos formák szaporodása a legkorábbról származó *ki* ~ *aki* kötőszót érinti, mivel a rendszerbe később belépett *mi* és *mely* – az itt tárgyalt mondat szerkezetek esetében – rögtön előtagos változatban terjedt el (amennyire ez a viszonylag kisszámú adat alapján megállapítható). A szokatlanul gyors előtagosodásról feltételezhető, hogy az utalószózt igen gyakran tartalmazó szerkezetben az *annak* – *aki* (*ami*, *amely*) alak és hangzásbeli párhuzama segíthette az előtagos változat sűrűbb használatát. (Hasonló megfigyelés tehető a mennyiségjelzői mellékmondatos szerkezetekkel kapcsolatban is.)

A ritkán mutatkozó *vala-* előtagos alakok zömmel a XVI., elvéve a XVII. századból adathatók. A kérdő-határozatlan névmásból vonatkozó kötőszóvá értéklődés korábbi folyamatának megfelelően a forma az elől álló mellékmondatokban tűnik fel, és jellemzően feltételes jelentésárnyalatot visel: „*valaki* ezt az én paranczolatomat el változtatandgya, añac házából minden fa ki törettefséc” (KárÓT. 1: 422a). (A típus tárgyalását l. lentebb.)

D) A *mondatrend*. – Bár a legáltalánosabb a mellékmondat + főmondat sorrend, a mellékmondat + főmondat elrendezés is feltűnően gyakori, és nem kivételes a főmondatba beékelte mellékmondat sem. A törzsanyagbeli adatok nem tükrözik a valós arányokat; a tízszeres adatszám a következő kerekített arányokat adja: 51%, 37%, 12%.

A főmondatát követő mellékmondat mindegyik műfajban a leggyakoribb. Példák: „*örull’ on azoknac ßiuec, kic a3 iftent kereffic*” (SzékZs. 108a); „és ez hatodik hólnapja annak, *a’ ki magtalannak hívattatik*” (Káldi 951); „*azoknak kezénél maradat, a kiktül percipáltatott*” (RádL. 483).

A mellékmondat + főmondat elrendezés elsősorban a különböző műfajú verses szövegekben és levelekben gyakoribb: „*Az ki vizen marad* annak fzüve örül” (Szig. L11b); „*Ki (...)* méreggel hízik, Méreg *annak* jutalma” (AmadéL., <http://www.mek.oszk.hu/00500/00590/00590.htm>); illetve: „*az kinek arpaia nem uolt (...)* vermet bontottak” (1584: MNy. 55: 545); „*kinek saiatu vagi wnk es igazan bir minkett,* annak igazatt kj né zolgaltatthattiuik” (1588: MNy. 46: 263). Ez a sorrend jellemző egyrészt az „amely uralkodó..., annak ...” típusú szerkezetekre és a *vala-* előtagos kötőszót tartalmazó mondatokra (mindkettőt l. fentebb).

A főmondatba ékelte mellékmondat vagy az alaptag és az utalószó után áll, vagy a kettő közé kerül: „*annac ßauát az ki én velem ßól vala,* nem hallottác” (KárÚT. 127b); „*Annak árnyékában, a’ kit kívántam, űltem*” (Káldi 593); illetve: „és *annak az ki rayta űl vala,* egg mirtik vala keziben” (SÚT. 2: 141b); „*azocnac, kiket kegyelmében hozzá véßen,* vtokat meg tartya” (KárÓT. 1: 602b).

2. A lényegi tartalomadó (jellemzően *hog*y kötőszós) birtokos jelzői mellékmondatok. – A mellékmondat nem az alaptag tartalmát fejt ki, hanem a szerkezetben lappangó általános jelentésű tartalomváró főnévét (*eset, esemény, cselekvés, történés, dolog* stb.): *annak* [ti. az eseménynek stb.] *az ideje, annak* [ti. a dolognak stb.] *az oka* stb. A középmagyar korban a szerkezetek leggyakrabban egy korábbi cselekvés, történés óta eltelt időszak megjelölésére használatosak, illetve az *oka valaminek* jelentés mellékmondatos – a szó szerkezetet szétfeszítő – megfogalmazását adják; más jelentésű szerkezetek csak szórványosan mutatkoznak.

A) Az *alaptag*. – A lényegi tartalomadó szerkezetek alaptagja mindig elvont jelentésű főnév. Az időszakot jelölő szavaknak – *nap, hét, hónap, év, idő* – kötelező mennyiségjelzői bővítménye van: „*de vagion három hetj* hog. egefsegem Nynch” (1575: DMisz. 47); „*wagion anak is 32 esztendeie,* hogi mind timafaluiaekenak tutam” (1577: SzOkl. 1: 18); „*Sok ideje* hogi oda van a követünk” (ComG. 529). A szerkezeteket a kitett vagy odaértendő *van* ellenére is birtokos jelzői, és nem dativus possessivusi alárendelésnek kell tartani, mivel ennek a fakultatívan ki-

tehető *van*-nak nem birtoklásigei ('es hat'), hanem létigei ('es ist') jelentés tulajdonítható. Vö. pl.: „*ideie* hogy az ítélet el kezdéfféc az Iftenec házán” (KárÚT. 213a) ~ „*ideje* hogy az ítélet az Iften házától el-kezdéfféc” (Káldi 1119) : tempus est, ut incipiat iudicium a domo Dei. Párhuzamos fordításokbeli eltéréssel: „Meni *ideie* hogy ez efeit rayta” (KárÚT. 40a) ~ „Menyi *ideje* *vaygon* hogy ez efeit rajta?” (Káldi 941) : Quantum temporis est ex quo ei hoc accidit? Az *idő* alaptag mellett a birtokos jelzői alárendeléssel szinonim megoldás a minőségjelzői mondat szerkezet: „lefen megh oli üdeo *hogi ez mostani dolgodot bizoni megh banod*” (BKom. 70); „Mikor pedig el jött vólna az idő, *hogy minden leányok bę ménnéneec Afsuerus királyhoz*” (KárÓT. 1: 501b); „És ezt az űdőt tudván: *hogy órája vaygon már az álomból fel-keľn űnk.*” (Káldi 1052).

Az abszolút szógyakoriságot tekintve a középmagyar kori alaptagok között az *ok* áll az élen: „kiczoda annac az *oka*, hoğ a' kiral' meg vakult” (SzékKr. 174a); „Tudgyátok-e mi az *oka*, hogy Isten így gyűlöli az embercsúfolókat?” (Pázm. 227); „ez *oka*, Hogy Isten áldása Hegyeinkről fordúlt-el” (1697: RMKT. XVII/13: 5).

Egyéb gyakoribb alaptagok: „midőn (...) ortzája bé nem efi; *jele*, hogy hátul a' nyakánál a' hátagerintzi velein fzáll alá a' nedvelség” (PaxC. 14); „én kürtölöm ki *híret*, hogy emberséges ember vagy” (Faludítól idézi: SIMONYI 1882: 63); „három eľztendők folytában kétfzer fem talállya *alkalmatofságát*; hogy valaki meg felellyen néki” (FalNem. 147).

B) A z u t a l ó s z ó. – A főmondatoknak csak kisebb részében van kitéve az utalószó; a törzsanyagbeli adatmennyiség mintegy ötszörösén mérve az utalószó nélküli és az utalószós szerkezetek aránya kerekítve 79% : 21%. Az *ok* alaptag mellett gyakrabban ott áll, mint nem, az időszakot jelentő (valamint az egyéb jelentésű) alaptagok társaságában viszont ritkán mutatkozik. Példák: „mi *annak* az oka hogi az szegin franciscaiat ennire meg uettette Nagyságod” (1630: LPLev. 108); „wagion *anak* 50 esztendeie, hogi en tudom mind timafaluiak birtak” (1577: SzOkl. 1: 17).

Az utalószó – mint az eddig idézett adatok is mutatják – általában a birtokos jelző ragját viselő főnévi mutató névmás mély hangrendű változata. Többször felbukkan a mellékmondatban megfogalmazott szituációra közvetlenebbül utaló magas hangrendű forma is (ez a kései ómagyar korban is megfigyelhető volt): „Vifzont azert enis nem akarom ímmar moft (...), csak *ennek* okaerth hogy (...) azt moft mind giwlelem s. útalom” (BKom. 74); „mi legyen *ennec* valofagos oka, hogy az Poganyok mi raitunc ily nagy diadalmot vőttenec” (Magyari 60).

A mutató névmás elvértve ragtalan: „Volt az idoie hogý kölliettem” (BKom. 73); „nem hallgatom, az okáért hogy gyűlölték az bölcsességet” (Soós Kristóftól idézi: SIMONYI 1882: 63); „a király a' helyébe, hogy az isten dicsőségét hírelte és terjesztette volna, maga tárházát és kincset mutogató a követeknek” (Pázmánytól idézi: SIMONYI 1882: 63). (A jelenségre a kései ómagyarban is volt példa.) A XVIII. századtól az egyes számban álló ragtalan utalószó kiszorol a használatból.

C) A k ö t ő s z ó. – Az időszakot jelentő alaptagok mellett a lényegi tartalomadás tipikus *hogy* kötőszavának helyén vonatkozó határozószói kötőszó áll, ha a fogalmazó nem az alaptag mögött lappangó tartalomváró szóhoz (*eset, esemény, cselekvés, történés, dolog* stb.), hanem magának az alaptagnak a jelentéséhez választ kötőszót. A szerkezet a beszélt nyelvben lehetett gyakoribb; minden adat per-

iratokból, bírósági jegyzőkönyvekből való: „*mikoron* en Timafaluban laktam, wagion huszonöt esztendeie” (1577: SzOkl. 1: 18); „*miulta* eõ az eördõgh tarsasagaban atta magat, annak lehet circiter tiz eztendeje” (1665: Úsz. 688); „Mar Kilenczedig Esztendeje, *mioltatul fogvast* a fatens felesége sinlodik az kötisben” (1730: Bosz. 229; vö.: „wagion anak 40 esztendeje *mitõl fogua* tudom” – 1577: SzOkl. 1: 17). Bár a kötőszó vonatkozó, a mellékmondatok – a *hogy*-os szerkezetekkel való jelentésbeli összetartozásuk miatt – a tartalomkifejtők közé illeszkednek.

A kötőszó elmaradása a függő kérdéseknél figyelhető meg: „okát jelenti Venus annakis, miért arolta el az Felesige” (Balassi, http://irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/balassac/vers_37.htm); „Király kérði okát, miért mivelte volna?” (IlosvTM. 253); „*mennißer ßegen* magyart es kereztiént toluailottal, annac ßamat lenki nem tudgya” (ComBal. D2b–D3a).

D) A m o n d a t r e n d . – A főmondat + mellékmondat sorrend az általános, a mellékmondat + főmondat elrendezés ritka (főmondatba ékelt mellékmondat nem mutatkozik). A törzsanyagból származó adatok mintegy ötszörösét számba véve a kerekített értékek a következők: 93% : 7%. Példák: „uagyon 27. hét [!] esztendeie *hogý* az Szegény Atyád haza hozot” (LPLev. 139); „Jó ideje-is már, *hogy mind rá vágyódánk*” (Juh. 247); illetve: „*Hogy sanyargának illy veszettõl*, Hamisságok oka annak” (Szenci, <http://mek.niif.hu/01000/01078/01078.htm>); „*miért légyen*, az okát nem tudhattam” (BKata 14).

Azok a szerkezetek, amelyek a korábbi cselekvés, történés óta eltelt időszakot jelölik meg, hajlamosnak tűnnek a mondatátszövődésre. A jelenség elsősorban a magánéleti nyelvhasználatban figyelhető meg: „Janos wram ma harmad napia *hogy meg betegule*” (1544: MNy. 51: 361); „de a’ hugom Immar egynehánj napia *hogy beteghes*” (1591: TLev. 110); „*ehez 31. holnapja hogi megiek*” (Wath. 548).

3. A sajátos jelentéstartalmat kifejező birtokos jelzői mellékmondatok. – A kevésbé népes csoport feltételes – illetve ennek rokon szerkezeteként olykor ráhagyó-megengedő – többletjelentést tartalmaz. A típusra a mellékmondat + főmondat sorrend a jellemző; az utalószó a főmondatban vagy jelen van (ez a gyakoribb) vagy hiányzik. A kötőszóval való jelöltség háromféleképpen valósul meg.

A feltételesség a *vala*- előtagos vonatkozó kötőszóval fejeződik ki: „*Valakic* kedig az Istenec szent gyülekezetinec artani akarnanac, (...) roncza meg az élő Isten minden igyeközeteket” (SzegTh. 725); „*valaki* ezt az én paranczolatomat el változtatangya, añac házából minden fa ki töretettséc” (KárÓT. 1: 422a); „*valaki* azon dolgot teiend, annac lelke ki gyomláttatic az õ népei közzül” (KárÓT. 1: 77b). A formai jegyei alapján idetartozó szerkezetek a kontextus ismeretében – és esetleg a latin előzményszöveg, illetve a párhuzamos fordítás bizonyága szerint is – olykor ráhagyó megengedést tartalmaznak: „*valamit adándafz énnékem*, annac tizedét néked adom” (KárÓT. 1: 25b); tehát nem ’ha valamit’, hanem ’bármit (is)’; vö.: „mindeneknek, a’ mellyeket adandafz nékem, tizedét néked adom” (Káldi 26) : *cunctorumque, quae dederis mihi, decimas offeram tibi*.

Amennyiben a *vala*- előtagos (és esetleg az előtag nélküli kötőszó) mellett a *ha* kötőszó is ki van téve, a feltételesség és a vonatkozó tartalom külön-külön

jelölőt kap: „*Ha* valamýt *walaký* halatlannal tezen, (...) munkája hejába lezen” (PFab. 12b); „*ha valaki* ki iöuend az te házadnac aytain, annac vére az ő feiénd lében” (KárÓT. 1: 194b); „*Ha kire* bocsáttál vereséget, Annak sérelmit beszéllik örömmel” (Szenci, <http://mek.niif.hu/01000/01078/01078.htm>).

A jelentést magában is jelölheti a feltételeesség saját kötőszava, a *ha*: „*Ha* panazt teöttek az býro előtt: anak býrfaga 40 pinz volt” (1580: MNy. 50: 488); „*ha* cziak kett zal fa wonaýs (...), annakýs mienk wolt egike” (1580: MNy. 50: 489); „*ha* valamý olý zerenchetlenfeghe keöwethkeznek az eo felsege hazanak (...) En oka ne legýek” (1574: DMissz. 62).

A hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1980. Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai. In: IMRE SAMU – SZATMÁRI ISTVÁN – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai. Nyelvtudományi Értekezések 104. Akadémiai Kiadó, Bp. 15–28.
- BENKŐ LORÁND 1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND főszerk. – RÁCZ ENDRE szerk. 1995. A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika. Akadémiai Kiadó, Bp.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 1995. A birtokos jelzői mellékmondatok a kései ómagyar korban. In: BENKŐ LORÁND főszerk. – RÁCZ ENDRE szerk. 1995: 683–6.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2003. Szinonim mondat szerkezetek és formai változatok. Vonatkozó mellékmondatos alárendelések és párhuzamaik hat korai bibliafordítás tükrében. Magyar Nyelv 448–66.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2008. A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok (állomány- és változásvizsgálat). In: HAADER LEA – HORVÁTH LÁSZLÓ szerk., Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből. Tinta könyvkiadó, Bp. 38–63.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1969. A funkcionális magyar mondattan alapjai. Akadémiai Kiadó, Bp.
- SIMONYI ZSIGMOND 1882. A magyar kötőszók 2. Az MTA Könyvkiadó Hivatala, Bp.

DÖMÖTÖR ADRIENNE

Possessive clauses in Middle Hungarian

This paper is a draft chapter from the forthcoming Middle Hungarian volume of *A Historical Grammar of Hungarian*. Its material is based on large-scale data collection. Guided by the objectives of the larger project, it takes stock of the inventory of syntactic constructions involving possessive subordinate clauses that occur in texts written between the first one-third of the sixteenth century and 1772, and discusses changes and tendencies in the grammatical structure of those constructions. The author explores ‘partial explicative’ clauses (introduced by relative pronouns) and ‘essential explicative’ clauses (introduced by the conjunction *hogy* ‘that’), as well as conditional clauses (introduced by *ha* ‘if’). In analysing heads, antecedents, conjunctions, and word order, she makes functional observations concerning the general properties of those constructions and their use in the period investigated.

ADRIENNE DÖMÖTÖR